

Új hadtörténetírás?

Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: 1914–1918.

Az újraírt háború.

L Harmattan–Atelier, Budapest, 2006. 183 oldal.

A történettudományban az új kérdések, új látásmódok felbukkanása gyakran összefügg egy nemzedékváltással. Ez jól érzékelhető a francia történetírás első világháborúhoz való közelítésén is, a hadtörténet hagyományos perspektívája, kérdésfeltevése ma már több szempontból újragondolásra szorul. Új interdiszciplináris megközelítésre van szükség, amely olyan kérdéseket helyez előtérbe, amelyek korábban kívül maradtak a tradicionális történetírás érdeklődési körén. Ezeknek a kérdéseknek főbb jellemzője egyrészt, hogy nem az eseményekre – egyes csatákra, áttörésekre stb. – koncentrálnak, hanem a háború kultúrájának elemzésére. Másrészt ezek a kérdések a makro megközelítést, illetve a kifejezetten a hadsereg vezető, irányító rétegeire fókuszálás helyett sokkal inkább azt vizsgálják mikro-léptékkel, hogy a katonák nagy tömegei, az egyén, a civilek miképpen élték át a háborút, s ez a kortárs tapasztalat miképpen vált egy egész társadalom kollektív tapasztalatává. Emellett a frontvonalak mögött meghúzódó, ám azzal szorosan összefüggő *Home frontnak*, a háttérnek is jelentős figyelmet szentelnek, elemezve azt, hogy arra milyen hatást gyakorolt a háború. Ezen új kérdésfeltevések felbukkanása, szorosan összefügg azzal, hogy a kutatók új nemzedékének már nem volt közvetlen tapasztalata a háborúról, így eredendően másként tekintettek rá, s más eszközökkel közelítettek felé. Ehhez a második világháború után született generációhoz tartozik a Stéphane Audoin-Rouzeau, és Annette Becker, illetve a péronne-i *Historial de la Grande Guerre* múzeum nemzetközi kutatócsoportjának jó része, akik megpróbálják a korábbi megközelítési módokat újragondolni.

Több évtizedes kutatás összefoglalásának is tekinthető az eredetileg 2000-ben megjelent kötet. Kezdő lépésként az első világháború szerepét és jelentőségét értékeli át a mű, amelyet az egész 20. századi európai tragédia kezdőpontjának tart. A szerzőpáros a háborús erőszak antropológiai értelmezésén keresztül közelít az első világhéveshez. S ehhez kötődik a fő kérdésfeltevésük is: miképpen vált a háború a korábbi időkhöz képest nagyobb mértékben kegyetlenné? Mi tette lehetővé, hogy a harcban álló társadalmak támogassák, elfogadják azt? S ez milyen változást, torzulást idézett elő az egyéneken és a társadalmakban mind fizikailag, mind „mentálisan”? E kérdésfeltevések gyakorlatilag megadják a kötet hármastagoltságát, így a már említett háborús – mind civilek, mind pedig hadifoglyok, sebesültek ellen elkövetett – atrocitásokon túl, azzal szoros összefüggésben a munka bemutatja a kortársak reprezentációinak, mítoszainak kialakulását is. A kötet a tömegesen elkövetett erőszak következményeként – úgyszintén

szinte teljesen új kutatási területként – ábrázolja és elemzi a kollektív gyászt, amelyet változó intenzitással, de az egész francia társadalom viselt.

A már említett tematikára épülő első fejezet erős kritikával él a korábban elfogadott megközelítésekkel, elméletekkel szemben. John Keeganre támaszkodva a szerzőpáros a harci tevékenységeket elsősorban kulturális tevékenységnek tekinti, így kutatási területüket nem a csata történetének, hanem a harc antropológiájaként definiálják. Itt elsőként a korábbi szűklátókörű hadtörténet kritikájáról beszélhetünk, amely mellőzte a kutatási tárgyának alapját képező testi szenvedés, a háborús erőszak szerepének, alkalmazásának, elfogadásának, megnyilvánulási formáinak elemzését. A történelem ilyen jellegű sterilizálásában maguk a történészként fellépő veteránok is szerepet játszottak azáltal, hogy visszaemlékezéseikben, tanúságtételeikben az erőszak anonimá vált.

Keegan már korábban rámutatott arra, hogy a tradicionális megközelítés azért sem kecsegtet új eredménnyel, mert az első világháborúban csata halálának lehetünk tanúi, az állóháborúvá való alakulás, a korábban csataként definiált eseményt mind időben mind térben rendkívül elnyújtotta. Maga a háború is radikálisan átalakult mind technikai, mind morális szinten. Egyfelől a harc nagymértékben embertelenné vált, másrészt a túlélési esélyek is csökkentek a fegyverek korszerűsödése és a nem megoldott betegszállítás miatt. Emellett tanúi lehetünk annak is, hogy a háború hogyan fordul ki korábbi keretéből. Eltűnt az évszázadokon át bevett s többségben gyakorolt háborús etika is, amely szabályozta mind az ellenséges katonák egymáshoz való viszonyát, mind pedig a sebesültekkel és szanitécekkel szembeni bánásmódot. E katasztrofális változás megragadására a szerzők, nem lévén jobb kifejezés, a totális csata fogalmát használják, amelynek kialakulását két egymást követő lépcsőfokra vezetik vissza. A totális háború őseit ideológiai, stratégiai, taktikai okokból a majd' száz évvel korábbi napóleoni háborúban látják, mert ekkor kerül előtérbe a tömeges roham a szuronyos támadás képében. Az átalakuláshoz a második lépcsőfok a porosz–francia háború, illetve az amerikai polgárháború volt, amely átalakulást jelez elsősorban azzal kapcsolatban, hogy az egymással szemben álló háborús felek miképpen tekintenek a civil lakosságra. Ennek ellenére még ezeken a csatákon is érzékelhető, hogy a tradicionális háborúhoz kötődnek, még működnek bizonyos erőszakkorlátok, a háborús erőszak visszafogása, kanalizálása érdekében. Ekkor még betartották a sebesültek, illetve a hadifoglyok védelmére vonatkozó íratlan etikai szabályokat, amelyek az első totális háború idejére szinte teljesen eltűnnek.

A vázolt folyamat definiálására a szerzők George Mosse-től kölcsönzik a brutalizáció fogalmát, amelyet Elias a civilizáció folyamatának a kritikájaként használnak fel. A brutalizáció fogalmával Mosse azt a kulturális fordulatot jelöli, amelyet az első világháború hozott. Rámutat arra, hogy a 20. század háborúiban nem az erőszaktól való eltávolodás figyelhető meg, hanem a harcok egyre erőszakosabbak, és szánt-szándékkal kegyetlenekké válnak. A szerzők véleménye szerint a civilizációs visszafejlődés, amelyet Elias a náciknak tulajdonít, tulajdonképpen jóval korábban, már az első világháborúban végbement.

A brutalizáció folyamata végén egy, a korábbi századoknál jóval több áldozatot követelő háború áll, amely már nem kíméli a civileket sem, s ez a totális háború különös ismertetőjévé válik. A kegyetlenkedések alapját egy-egy közösség – nemzet – emlékezetében sokszor legendák, mítoszok formájában áthagyományozódott sérelmek alkották, amelyek a valóságban nem történtek meg, de a közösség tagjai azonosultak velük, s elfogadták igaznak, és készek voltak azokat megtorolni. Ezek a kegyetlenkedések újabb legendákat szültek azok emlékezetében, akik ellen elkövettek. A kegyetlenkedések megismétlődése ellen az egyetlen valós védekezés a preventív támadás volt, mutat rá March Bloch nyomán a szerzőpáros a belgiumi német kegyetlenkedések tömeglélektani alapjára. Ezt táplálták a kollektív reprezentációkon alapuló rémhírek is. Mindez hozzájárult ahhoz is, hogy a franciák úgy fogták fel harcukat, mint egy keresztes háborút, amelyet egy civilizált ország vív a barbár, kegyetlen hitehagyott németek ellen.

A megszállt területeken élő civilek szintén katonaként tekintettek magukra, hiszen az idegen hatalom a katonai terror és a közigazgatás eszközeivel ugyanolyan csapásokat mért rájuk. A munkaerőhiány pótlására bevetett munkaszolgálatosokat, kényszermunkásokat olyan munkára kényszerítették, amelyek saját országuk érdekeivel ellentétben álltak. Ezen felül morális alapon különösen nehézre tette helyzetüket, hogy saját honfitársaik lövedékétől pusztulhattak el a fronton, és megszállt hazájuk földjén az ellenség javára dolgoztak. A háború totálissá válását, brutalizációját jól mutatja, hogy az egykori állampolgárok hogyan váltak a nyomásgyakorlás eszközeivé. A polgári lakosság ellen elkövetett atrocitásokat a háború alatt a propaganda használta ki. Azonban az ellenük elkövetett kegyetlenkedések, a háborút követően a közösségi emlékezet szelekciója révén, háttérbe szorultak, s csak azok az atrocitások maradtak meg a közösség tudatában, amelyeket katonák ellen követtek el.

A háborúkultúrát alkotó reprezentációk rendszerét – mint a kegyetlenkedések egyik mozgatórugóját – azért veszi nagyjító alá a szerzőpáros, hogy azoknak segítségével felvázolja, hogy a kortársak milyen jelentéssel ruházták fel az eseményeket. Ez magának a háborúnak a megértéséhez is jó eszközül szolgál. Mindegyik hadviselő ország esetében a reprezentációk az alapját a szeretettek, illetve az anyaföld védelme alkotta, amelyeknek keretei még a valós hadba lépés előtti hónapban kikristályosodtak. A reprezentációk jelentős szerepet játszottak abban, hogy a hadviselő országok közvéleménye mindvégig támogatta a harcot, ennek a kitartásnak legfontosabb alapja az volt, hogy az ellenségek által elkövetett atrocitásokról milyen reprezentációkat alkotott az ország népessége.

Franciaországban azok a hírek, amelyek e reprezentációk kiépülését serkentették, a „szemtanúk” beszámolóin, illetve a „tárgyilagos” sajtón keresztül jutottak el a közvéleményhez. A másik fontos, „objektívebb” csatorna azok a vizsgálóbizottsági anyagok közzététele volt, főleg az antant országokban, amelyeket az atrocitásokról készítettek, ezek „tudományosan” is bizonyították az ellenség kegyetlenségét. Később ezek vizuális formát is öltöttek, illusztrálták, majd pedig megfilmesítették őket, így segítségükkel sikerült az egész társadalmat sokkolni,

háborús félelemben tartani, az ellenség barbárságának és kegyetlenségének képével átítatni, s az ellene folytatott, civilizációt védő háború képét kiteljesíteni.

A saját nemzet akár kulturális, akár faji felsőbbrendűségének a kimutatásában az értelmiségi katonák is segédkeztek. A tudományosság, a semlegesség látogatásával igyekeztek alátámasztani és megindokolni az alacsonyabb rendűek, fejlődésben elmaradottak ellen viselt háborút. A francia reprezentációkban a németek biológiai, antropológiai alsóbbrendűségét főként a német testszag, lábszag bizonyította „tudományosan”. A németek pedig a franciák barbárságát azzal igazolták a propagandában, hogy azok a gyarmatokról származó más fajú, vallású és bőrszínű katonákat vetettek be az európaiak ellen.

A keresztes háború reprezentációjának kialakulásában a harchoz kötődő vallási felbuzdulások, a hit általi mozgósítás jelentős szerepet játszott. Ennek fontos eleme volt, hogy a hadviselő országok mindegyike meg volt győződve arról, hogy kiválasztottként az isteni igazságért küzd. A háborús vallásosság és nemzeti felbuzdulás hatására a kortársak – főleg a franciák – úgy tekintettek magukra, mint akik tényleg egy a hitetlenek ellen folytatott szent háború katonái, mártírok, akik a krisztusi szenvedéstörténet megismételői. Ahol a háború egy hatalmas nagypéntekként jelenik meg, a front pedig a golgota, s a harcban megfeszítettek. A frontvonalakon megjelennek a háborús védőszentek, amulettek, szentképek, elsősorban Jeanne D’Arc vagy Kis Szent Teréz kultusza nő meg. A német protestánsok körében pedig azonos bajelhárító szerepet tölt be az amulettként használt Biblia.

A kortársak reprezentációinak elemzése után tér rá a szerzőpáros az eddig leginkább elhanyagolt kutatási terület feltárásához. A nagy kegyetlenkedésekkel szorosan összefügg a kollektív és egyéni gyász jelenségének, gyakorlatának, megnyilvánulási formáinak a vizsgálata. E kutatási területnek a mellőzése szorosan egybevág a halálnak a nyugati társadalmakban bekövetkezett tabusításával, s a gyász hagyományos rítusainak elvesztésével. A korábbi kutatás a háború okozta lelki sebeket teljesen figyelmen kívül hagyta, s csak az áldozatok figyelembevételére, vagy a segélyre szorulóknak számára koncentrált. A fejezet célja, hogy visszamenőlegesen rekonstruálja a gyász mértékét és súlyosságát a társadalomban. Freudra támaszkodva, a pszichiátria és a pszichológia segítségével igyekeznek felvázolni mikrotörténeti léptékkkel a gyászmunka folyamatát, azt, hogy egyes családok, egyének hogyan kísérelték meg a veszteséget feldolgozni. Az egyéni gyász saját személyes emlékezési stratégiákat, rítusokat, ünnepeket követ. Külön példaként említik a szerzők, hogy az egyes privát terekben hol helyezték el az elesett portréját, s ahhoz milyen megemlékezési rítusok kötődtek, vagy az elesett rokon nevét hogyan örökítették át a leszármazottakra azért, hogy az emlékezetből ki ne vesszenek. Egészen ellentétes stratégia volt az, ha tabunak számított az elesett rokonról való beszéd. Ez a büntudat a generációk sorrendjének a felborulásából táplálkozott, a szégyenből és a mélységes fájdalomból. Amikor az apa már túl öreg volt ahhoz, hogy fegyvert fogjon, de meg kellett élnie, hogy saját gyermekét kell eltemetni. Egy olyan háborúban, amelyben ő nem harcolhatott,

s a hátszágban, „biztonságban tétlen” maradt. Itt a veszteség mögött kimondatlanul meghúzódó büntudat lapult, az első és második nemzedék számára a gyász munka lezáratlan maradt, így ennek befejezése, a családi trauma feldolgozása a harmadik generációra szállt. Az egyéni gyász feldolgozatlanságát, fájdalmát az is növelte, hogy a halál pillanatában nem tudtak a haldokló mellett lenni. Maga a hosszú gyász tilalma is nehezítette a trauma feldolgozását, amelyet a hozzátartozókkal szemben maguk a katonák fogalmaztak meg. A túl hosszú és mély gyász egyben annak az ügynék is a kétségbevonását jelentette, amelyért az elhunyt meghalt. Ehhez társult még, hogy éveket kellett arra is várni, hogy hazaszállítsák és családi körben eltemethessék az elesettet. Így vált fontos helyé nem sokkal a háború befejezését követően a Párizsban felállított ismeretlen katona sírja, amelyben mindenki saját halottját tisztelhet.

A kollektív és egyéni felejtési, emlékezési stratégiákat vizsgálva a szerzőpáros rámutat arra, hogy a katonai áldozatoknak nemcsak a kisebb közösség, a család vagy a falvak szintjén járt szentnek kijáró tisztelet. Hasonló folyamat figyelhető meg társadalmi szinten is, ahol az emlékművek válnak a kollektív gyász térbeli szimbolikus kifejezésének eszközévé. Erre a legjobb példa a párizsi ismeretlen katona sírja, amelyet a kollektív emlékezet szentnek kijáró tisztelettel ruházott fel. A két folyamat – az egyéni és a kollektív emlékezés – szorosan összefügg, kölcsönösen erősítve egymást: az egyéni gyászmunkának részévé válnak a közösségi emlékművekhez tett zarándoklatok. A halott nevesítésének, azonosításának fontossága a közösségi emlékezetnek is alkotóelemei, hiszen a felejtés elleni küzdelem részeként az emlékműveken igyekeznek azokat mindig feltüntetni. A háború, illetve a kollektív gyász rítusai szinte azonosak voltak mindegyik félnél mind az egykori vesztes, mind az egykori győztes hadviselő államokban. E folyamat eredményeként a kollektív emlékezet fókuszába a halottak, elsősorban a hősi halált halt katonák kerületek, így ezzel szemben fokozatosan háttérbe szorult például az egykori hadifoglyok, deportáltak fájdalmának, szenvedéseinek emlékezete.

A kollektív gyász vizsgálatára a szerzők a korábban használt „gyászközösségek” megközelítésével ellentétben a gyászkörök fogalmának bevezetését javasolják, amely koncentrikus körökkel azt kívánja ábrázolni, hogy „milyen a halottak körül az érzelemlilágot feldúló megrázkódtatások nagysága és fokozatai.” (163.) Az első gyászkörbe a bajtársak kis csoportját sorolják, akik a lehetőségekhez képest igyekeztek a halottat eltemetni, neki emléket állítani, bármilyen szerény is legyen, gondozták azt. Erre az első körre jellemző az is, hogy bár a halott emlékét ápolták, a háború befejezése ezeket a kis csoportokat gyorsan szétzúzta. Úgyisint az első gyászkörhöz sorolhatóak a hátszágban az elhunyt közvetlen hozzátartozói, akik a gyászjelentések vizsgálata alapján rekonstruálhatóak, a második körbe a tágabb értelemben vett rokonságot sorolják a szerzők, majd pedig beszélhetünk egy, a választott kapcsolatok hálójából szerveződő tágabb gyászkörrel is. A francia áldozatok száma olyan nagy volt, hogy a kollektív gyász gyakorlatilag ezekből a gyászkörökből állt össze, amelynek valamelyik körébe mindenki beletartozott.

Összességében elmondható, hogy a mű témafelvetésében és megközelítésmódjában úttörőnek számít. A források tekintetében egyáltalán nem alkalmazza a tradicionális hadtörténet által preferált forrásokat, ezek helyett sokkal inkább a fronton és a hátszágban keletkezett naplókát, leveleket használ, illetve visszaemlékezésekre, orál historyra támaszkodik. Bár a mű egy nemzetközi kutatócsoport műhelyében készült el, mégis az olvasó számára ez a jelleg nem minden esetben érzékelhető. Nyilván összefüggésben áll a szerzők nemzeti hovatartozásával, hogy a keleti hadszíntér, s az onnan hozott példák inkább csak illusztrációként tűnnek fel, a francia, német és angolszász elemzések mellett. E tendenciát az irodalomjegyzék is megerősíti az olvasóban, amelyből jól kirajzolódik, hogy az ilyen jellegű magyar kutatások szinte egyáltalán nincsenek beágyazva a nemzetközi tudományosságba, s csupán egyetlen hazai hivatkozást találni. A kultusz-történet szempontjából különösen sajnálatos, hogy a párizsi ismeretlen katona sírjának mintájára a közép- és kelet-európai országokban felállított emlékművekről a szerzőpáros alig emlékezik meg. Holott lett volna erre vonatkozó angol nyelvű irodalom nálunk is, s röviden ki lehetett volna fejteni, hogy az eredeti francia ötlet miképpen valósult meg például Magyarországon. (A kor politikai hatalmának megfelelően természetesen irredenta kontextusban került erre sor 1929-ben Budapesten a Nemzeti Hősök Országos Emlékkövének felavatásával.) Ennél jóval nagyobb hiányosság azonban, hogy a szerzőpáros csak azokat a reprezentációkat vizsgálja, amelyek a nyugati fronton uralkodtak, s csak azoknak kialakulását, módosulását vezeti végig a kötetben. Arra, hogy a keleti front csatáiban harcoló katonák – mindkét oldalon – milyen reprezentációkkal bírtak, nem tér ki a kötet. Így az olvasó számára több esetben az erről a vidékről hozott példák kiragadottak, nem eléggé értelmezettek, beágyazottak tűnnek. A szerzőpáros teljesen figyelmen kívül hagyja, hogy itt milyen talajból táplálkoztak a reprezentációrendszerek, az ön- és ellenségképek, illetve hogy azokhoz milyen sztereotípiák társultak, s ezek összessége milyen szerepet játszott az itteni atrocitásokban. Úgyisint nem szentel figyelmet a mű annak, hogy az első világháborúhoz köthető egyéni és kollektív tapasztalat és emlékezet hogyan alakult, s mennyiben élt tovább a két világháború közötti időszakban ezen a területen. Szinte kizárólag a német–francia–angol fronttal kapcsolatban beszélhetünk tehát egy ténylegesen újra(át)gondolt, „újraírt háborúról”. Az erről a frontról tett megállapítások azonban minden valószínűséggel nem ültethetőek át automatikusan a keleti hadszíntérre.

A könyv úttörő megközelítése miatt a tradicionális hadtörténet kereteit mindeképpen szétfeszíti, így ezzel a névvel nem illethető. Jól kitapintható a mű egyes fejezetein, fejezetrészein a pszichológia, pszichiátria, a Körpergeschichte vagy az antropológia és a kultúrtörténet hatása. Amennyiben ez a szemlélet követőkre talál, akkor talán beszélhetünk egy modern szemléletű, interdiszciplináris megközelítésekkel dolgozó új hadtörténetírásról.

Kunt Gergely